

HAMDULLAH HAMDÎ'NİN LEYLÂ ve MECNUN HİKÂYESİ

Dr. Gönül Alpay

Leylî ve Mecnun hikâyesi, Arap, İran ve Türk Edebiyatlarında en çok işlenen mesnevî konularından biridir. Bu konunun esas teşekkülü Arap Edebiyatında olmuş, daha sonra islâm fütühatı ile Arap dili ve kültürünün büyük önem kazanması sonucunda, diğer islâm ülkelerinde de sevilen ve benimsenen bir hikâye olmuştur (1).

Hikâyenin doğmasına sebep olan ilk şiiirler, ister Mecnun adlı bir şâir tarafından yazılmış olsun, isterse şâirin yaratmış olduğu kahramanın ağzından söylenmiş olsun, çok hassas, samimi duygularla dolu lirik şiiirlerdir. Onların bu özelliği, asırlarca insan ruhunu etkilemiş, durmadan birbiri arkasına Leylî ve Mecnun hikâyesini yazan şâirler görülmüştür. Bu derin aşk hikâyesinden, mutasavvıflar ve gazel şâirleri de çok etkilenmiş; kendi duygu ve düşüncelerini Leylî ve Mecnun'un örnek aşkı ile anlatmağa çalışmışlardır. Bu akım, gittikçe genişleyerek, İran'ı ve Anadolu'yu da dört bir yandan sarmış; böylece Leylî ve Mecnun mesnevisi "mesnevi" yazarların kalemlerinde az çok değişik çehrelerle görünürken, şâirler de bir yandan aşk şiiirlerinde ve tasavvufî şiiirlerde Leylî ve Mecnun'a sarsılmaz yerini hazırlamışlardır.

Fakat Arap Edebiyatında bu hikâyenin konusu tam bir mükemmelliğe ulaşmış değildir. Hikâye birbiriyle ilgisiz, aralarında mantıkî bir bağ bulunmayan olaylar dizisi halindedir. Hikâyenin tam bir konu bütünlüğüne ulaşması, İran Edebiyatına geçtikten sonra olmuştur. Gerçi bu edebiyatda da eski rivâyetlere sadık kalınmış, fakat bunun yanı sıra tereddütlü noktalar kesinleşmiş; konuya bazı ilâveler de yapılmıştır. Arap Edebiyatında bedevî âdetleri ve yaşayışı içinde görülen Leylî ve Mecnun hikâyesi, İran Edebiyatında şehir hayatının havasına sokulmuş; biraz da İran Edebiyatının o devirdeki romantik atmosferi içersine bırakılıverilmiştir(2).

İran Edebiyatında ilk defa Baba Kuhî Şîrazî (ölm. 1050)'nin divanında Leylî ve Mecnun adlarına tesadüf edilmektedir. Fakat hikâye, ilk defa

1. Hikâyenin Arap Edebiyatındaki gelişmesi ve rivâyetleri için bk.: A. Ateş, Leylî ve Mecnûn Maddesi, İslâm Ansiklopedisi F. 69, İst. 1955.

2. A. Ateş, ayn. esr.; ve A. S. Levend, Arap Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi. Ankara 1959.

Şirvanşahlardan Ahistan b. Minuçihr'in emri ile Nizamî-i Gencevî (ölm.1199 veya 1203) tarafından 1188-1189 yıllarında nazmedilmiştir. Nizâmî, mesneviye son şeklini vermiş; ondan sonra gelenler, bir takım değişiklikler yapmak suretiyle onu takip etmişlerdir.

Türk Edebiyatında, Leyli ve Mecnun hikâyesinden ilk defa Anadolu'da Gülşehri'nin Mantuku't-tayr'ında (Yazılış tarihi 717/1317) ve Âşık Paşa'nın Garibname'sinde (Yazılış tarihi 730/1330) çok kısa bir şekilde bahsedilmiştir. Fakat başlıbaşına bir mesnevî olarak ilk defa Şahidî tarafından 883/1478 tarihinde yazılmış; onu Hamdullah Hamdi(1) (ölm. 1503) ve diğerleri takip etmiştir (2). Orta Asya Türk Edebiyatında ise, ilk defa Ali Şîr Nevayî (ölm.1501), hamsesinin üçüncü mesnevisi olarak 1484 yılında Leyli ve Mecnun hikâyesini kaleme almıştır. Butün bu şâirler arasında Fuzûlî (ölm. 1556), aynı adı taşıyan eseriyle, aşılması imkânsız, baştan başa lirik bir şiir, derin bir aşk hikâyesi yaratmış; kendisinden önce ve sonra yazılan diğer bütün Leyli ve Mecnun mesnevilerini gölgede bırakmıştır.

Burada söz konusu olan Leyli ve Mecnûn hikâyesi, Hamdullah Hamdi'nin *Lelyâ ve Mecnun* adlı mesnevisidir. Bu eser, san'at yönünden, Fuzûlî'nin eseriyle mukayese edilemez. Fakat bu eser, gerek XV. yüzyıl Osmanlı toplumuyla olan ilişkisi, gerekse XV. yüzyıl türkçesinin özellikleri bakımından üzerinde durulması gereken bir eserdir.

Sünnî islâm anlayışına uygun bir felsefî görüş ile Osmanlı toplumunun ahlâk anlayışı, gelenek ve inanışları ile beslenmiş bazı prensipler, Leylâ ve Mecnun mesnevisini yazarken, Hamdullah Hamdi'nin bu hikâyeyi yorumlamasında ve hikâyenin çatısını kurmasında başlıca hareket noktaları olmuştur. Onun bu yorumunu şu şekilde özetleyebiliriz :

1. İnsan kaderi önceden çizilmiştir; ve bu değiştirilemez.

2. İnsanlar tek başlarına değil, bir toplum içerisinde yaşarlar. Bir toplum içinde yaşamak için de bazı koşullara uymak zorunluğu vardır. Aksi halde toplum onları kendi dışına atar.

3. Sevgi insana verilmiş en köklü duygudur. Eski Türk Edebiyatında "meczâî aşk" diye adlandırılan bu sevgi, daha büyük ve yüce olan "ilâhî aşka" ulaşabilmek için bir köprüdür.

Hikâye şark masallarında çok sık rastlanan bir motifle başlar. Kays, yani Mecnun, babasının Tanrıdan bir çocuk dilemesi sonucu dünyaya gelir. Daha doğduğu anda, geleceği bellidir; o âşık olacaktır.

Meğer ışkile gelmişti ezelden

Anın çün var idi hazzı güzelden

(yk. 9a, Üni.Ktp.)

-
- 1 Eserin bilinen üç yazması vardır: Üni. Ktp. T.Y. 800; Millet Ktp. nr. 1164 ve nr. 1165.
2. Türk ve İran Edebiyatlarında Leyli ve Mecnûn hikâyesini nazmetmiş bütün şâirler hakkında bilgi için bk. : A.S. Levend, Arap Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi, Ankara 1959.

Kays, kaderinin yarattığı bir kişidir. Yani, ona çizilen kaderin gerçekleşmesi için, dış olaylar istenilen sonuca gitmek üzere örülmüştür; ayrıca, Kays'ın doğuşunda birlikte getirdiği potansiyeli, onun öyle değil de böyle davranmasının nedeni olacak, ve yaptığı seçimlerle, kendisi için çok önceden çizilmiş olan yaşama şekli, yaşama süresinde ulaşacağı başarı ve başarısızlık noktası, ve nihayet "büyük son" gerçekleştirilmiş olacaktır. Böylece, hem kişisel bütünlüğü, hem de sosyal zorlamalar, Mecnun'u aktif olmaktan alıkoyar. Fakat onun olaylara karşı olan bu tutumu, yukarıda anlatılan nedenlerden ötürü devrinin okuyucusunu yadırgatmaz. Zirâ böyle bir felsefe, Osmanlı toplumunun, imparatorluğun kuruluşundan, hattâ islâmiyetin hemen başlangıcından sonraki yüzyıllardan beri islâm topluluğunun, yabancı olmadığı bir felsefedir.

Örneğin, Kays iki kez Leylâ'yı elde edebilecek bir durumda iken, ondan ayrılmaya mecbur olmuştur. Birincisinde: Nevfel, Leylâ'nın kabilesi ile yaptığı savaşı kazanır. Fakat Leylâ'nın babası ona gelerek, Leylâ'yı Mecnun'a vermemesi için yalvarır. Eğer verecek olursa, kızını öldüreceğini söyler. Böylece, olayların akışı Mecnun'un Leylâ'yı kaybetmesine sebep olur. İkinci kez ise, araya büsbütün başka bir neden, Mecnun'un aşkı girer: İbnî's-Selâm ölür. Leylâ artık serbesttir. Ortada onları ayıracak hiç bir şey kalmamıştır. Fakat o zaman da, Mecnun Leylâ'yı o kadar çok beklemiş ve bu zaman içinde onu o kadar çok düşünmüştür ki kendi içinde ideal bir Leylâ yaratmış; ve her iki Leylâ arasındaki bağın kopuşu nedeniyle de, artık gerçek Leylâ'yı tanımaz olmuştur.

Hamdullah Hamdi'nin hikâyeye bakış açısı, Mecnun'un toplumun dışında kalmasına, Leylâ'nın da topluma karşı ürkek bir tavır takınmasına sebep oluyor. Mecnun da Leylâ da içinde yaşadıkları toplumun inanış ve geleneklerinden ayrılmış insanlardır. Oysa, çevrelerindeki insanlar, gelenek ve inançlarına bağlı, herkesin yaptığını yapmaya ve var olanı olduğu gibi, doğru olarak, benimsemeye alışmış insanlardır. Leylâ'nın annesinin şu sözleri, topluma karşı gelmenin korkusu ile söylenmiş sözlerdir :

Bizi rüsvâ-yı hâs u âm idersin
Arab ta'ını ile bed-nâm idersin

(yk.12a, Üni. Ktp.)

Toplum, bir genç kızın saf ve masum olmasını ister. Bu husus münakaşa götürmez. Yine Leyla'nın annesi bu prensibi en iyi şekilde dile getiren kimsedir :

Kıza âr ehli olursa uzun yaş
Eğer bî-âr olursa başına taş
Kaşı ol duhterun kim vesmelüdür
Basup göz göre başın kesmelüdür

(yk. 12a, Üni. Ktp.)

İşte bu topluma uyma düşüncesi bütün hikâye boyunca Mecnun'un kaderini çizer. Nitekim Leylâ'nın babası Mecnun'u reddederken,

Yanılsam bu hitâba içsem ikdâm
Arab eyler beni ta'nile bed-nâm

(yk. 23a, Üni. Ktp.)

der. Mecnun'un bu topluma karşı koyması, insanlardan kaçmak ve bütün dünyaya küsmek şeklinde belirir :

Çü görmen âdemîlerden vefâ ben
Anun çün vahşe oldum âşinâ ben

(yk. 71a, Üni.Ktp.).

der. Hele Nevfel'in kendisine yaptığı oyunlardan sonra! "Nevfel, Leylâ'yı görüp ona âşık olur. Leylâ'yı kendisi almak için Mecnun'u zehirlemek ister. Fakat hazarlattığı zehir dolu kadehi kendisi içerek ölür. Daha önce de Nevfel, Leylâ'nın babasının sözüne uyararak, savaşı kazandığı halde, Leylâ'yı Mecnun'a almaktan vazgeçmişti. "İnsanlar, artık onun için iki yüzlü, itimat edilmez yaratıklardır. İşte bu kaçış, insanlara ve dünyaya küsme ve çöl adamlarına mahsus yalnızlıkla yoğrulmuş kişisel yapısı, Mecnun'u. "me-cazî aşk"tan yavaş yavaş "ilahî aşk"a götürmüş; önce Leylâ için visâl isterken, sonra visâlden kaçmıştır:

Beni mest eyledi hüsnün hayâli
Görünmez gözüme sûret visâli
Bana ma'ni yeter sûret gerekmez
Bana vahdet gerek vuslet gerekmez

(yk. 87b, Üni. Ktp.)

oysa daha önceden:

Kanı kandasın iy rûh-ı revânüm
Meded kıl variken cismümde cânım
Susuzluktan ciger gark oldu kane
Zülâlüne ümîdim var ki kane

(yk. 25b, Üni. Ktp.)

demekteydi.

Nitekim şâir de hikâyenin sonuna doğru Mecnun'un "ilahî aşk"ı bulduğunu şöyle söyler :

Anı sanman heman Leylâyı sevdi
O Leylâ'dan geçüp Mevlâyı sevdi

Leylâ'nın da içinde yaşadığı toplumun kurallarına karşı gelen bir davranışı olduğu belirtilmişti. Fakat o, daha çok başkaldırmayı arzu edip, başaramayan, ve için için kendini yiyip bitiren bir genç kız olarak görü-

lür. Bir kaç buluşma, mektup, haber gönderme gibi fazla ileri gidemeyen hareketleri vardır. Bu çekingenliğinde kendisine verilen terbiyenin ve çevrenin rolü büyüktür. Örneğin, bir ihtiyarın yardımı ile Mecnun'un olduğu yere gittiği sırada, söylediği şu beyit onun ürkekliğini gösterir :

Buyurdı pîre kim iy hoş dem âdem
Yanaram bir adım ger artuğ adam
(yk. 93b, Üni. Ktp.)

Buna rağmen Leylâ'nın da isyan ettiği ve beklenmedik bir şekilde annesine karşı koyduğu da görülür. Annesi ona bir başkasıyla evlenmeyi zorla kabul ettirmeğe çalıştığı; kabul etmezse, babasının, kardeşlerinin kızacağını söylediği zaman, Leylâ, âni bir öfkeyle şöyle söyler :

Peder bana ne hâcet kim ola yâr
Horûsun beyzâ ile ni işi var
Bana kardaş odur kim ola hâldeş
Veger nice kara taş u çe kardaş
Ne şu'le vire aya dû birâder
Mukâbil olmaya çün mihr-i hâver
Senünle de ana yok şimdi kârüm
Yiter bana iki âlemde yârüm

(yk. 62b, Üni. Ktp.)

Evlendikten sonra da Leylâ kocasını yanına yaklaştırmaz. Kalbinde de Mecnun'un aşkı hiç eksilmez. O, bu davranışları ile vefalı bir sevgili ve irâdeli bir insan olarak görülür. Hamdullah Hamdi, Leylâ'yı, evlendikten sonra herkes tarafından sayılan, sevilen bir hanımefendi havasına bürümüş, ve devrindeki aristokrat sınıfının "evli kadın" imajını vermeğe çalışmıştır.

Hikâyedeki diğer kişiler ya çok siliktir, ya da çok azının önemli sayılabilecek rolleri vardır. Onların bu rolleri, ancak hikâyedeki olayların örülmesi için gereklidir. Leylâ'nın annesi ve babası, kurallara uyan, klâsik insanlardır. Mecnun'un babası, oğlunu çok seven fedakâr bir babadır. Yalnız Mecnun'un babasının, hikâyenin başlarında kudretli bir kabile reisi iken sonradan zavallı bir ihtiyar durumuna düşmesi, eserde anlaşılmayan bir nokta olarak kalmaktadır. Nevfel, zayıf irâdeli, kimi görse onun etkisi altında kalan bir emirdir. Hikâyede bu kişilerden başka Leylâ'nın kız arkadaşları, Mecnun'un erkek arkadaşları silik de olsa hikâyede kişiler dünyasını yaratan figüranlardır.

Ayrıca eserde yazarın bazı psikolojik durumlar üzerine eğilmiş olduğunu görürüz. Bunlardan Mecnun ve Leylâ'nın ruhsal yapılarının değişmeleriyle ilgili olanları daha önceden belirtilmişti. Bunların yanı sıra, çoğu kez yüzeyde kalmış olsa bile, eserde yazarın toplum psikolojisine ve kişilerin

ruhsal yapısına inmeği denediği de görülür; ve onun az çok insanı tanıdığı da inkâr edilemez. Bir örnek: Leylâ evlenirken birisi annesine gelip şöyle der:

Anasına didi bir kimse Leylî
Bu erden incünür yok buna meyli

(yk. 62a, Üni. Ktp.)

O devirde insan duygularına önem verildiğini göstermesi bakımından bu beyit ilginçtir. Hamdullah Hamdi'nin eserinde Kays, Fuzûlî ve diğer bazı şâirlerin eserlerinde görüldüğü gibi Leylâ'yı görür görmez bir yıldırım aşkıyla ona âşık olmaz. Kays, Leylâ'yı yavaş yavaş sever :

Olup gün gün ziyâde âşinâyî
Gönülde toldı şevk-i rûşenâyî
Güzellendikçe günden güne Leylî
Ziyâde oldı Kaysun ona meyli

(yk. 9b, Üni. Ktp.)

Bu aşkın Leylâ'nın eve kapatılmasıyla fazlalaşması da yine psikolojik bir durumdur.

Şimdiye kadar hikâyedeki olayların belli bir çatı içinde verilmesini sağlayan ana fikir diyebileceğimiz insanın kaderi, aşk duygusu, toplumun gelenek ve inanışları gibi yazarın dünya ve insan hakkındaki görüşlerinin hiç birisi, ne sâdece yazara, ne de özellikle XV. yüzyıla ait şeyler olmayıp, islâmîyetten sonra XVIII. yüzyıl sonralarına kadar Osmanlı toplumunun yapısında devam edegelmiş bir kültürün getirdikleridir. Yalnız ne varki, bütün bunlar bizim toplumumuzda bütün yüzyıllar içinde var oldukları kadar, XV. yüzyıl için de var olan sosyal ve bireysel gerçeklerdir.

Bir de hikâyeyi, ana çatıyla sımsıkı bağlanmamış detayda kalan bir takım sosyal olayları (merâsimler, düğünler vs.) ele alarak incelersek, o zaman XV. yüzyılın yaşantısındaki sıcaklığı tanıtan gelenekler, batıl itikatlar, dualar, masalın gerçeğe karıştırıldığı bir dünya anlayışı ile karşılaşırız. Hattâ bu geleneklerin pek çoğu bugün hâlâ Anadolu'da halk arasında yaşamakta; ve bugünün masallarında bile aynı masal motifleri yerlerini muhafaza etmektedirler. Bugün varlığını kesin bir şekilde bildiğimiz bu gibi unsurların kökünün ne kadar geriye dayanabileceğini düşünmeğe imkân verdiği için de bu eser gerçekten ilginçtir. Eserin ana çatısı altında kaldıkları halde, çatıyı ayakta tutan bu çok canlı detayları şu şekilde özetleyebiliriz :

1. O devrin inançlarıyla ilgili olanlar.

a. O devirde insanlar, duaların, dervişlerin ve din adamlarının ruhanî kudretlerine inanırlar ve onlardan yardım beklerler. Örneğin, babası Mecnun'un iyileşmesi için, onu önce Mekke'ye sonra da kutsal bir kişiye götürür. Fakat Mecnun her iki yerde de aşkının sönmemesi için dua ettiğinden, iyi bir sonuç alınmaz.

b. O devirde rüyaların, bir takım olayların olacağına bir işaret oldukları kabul edilirdi. Örneğin, bir gün Mecnun rüyasında gayet büyük bir ağaç görür. O ağacın dalından hoş kanatlı bir kuş uçarak onun başına parlak bir taş koyar. Uyanınca, Mecnun iyi bir haber alacağından emin olur. Gerçekten de Leylâ'dan o gün mektup alır.

c. O devirde kızların fazla okumasının doğru olmayacağı kanısı vardır. Leylâ'nın annesi bu kanyı şöyle dile getirir :

Sana ta'lim-i hat yüz karasıdur
Kalem şemşîr-i ta'ne yarasıdur
Kalem şemşîr olur cellâd duhter
Utârid de olursa ol bed ahter

(yk.11a, Üni. Ktp.)

Bugün bile Anadolu'da hâlâ bu düşüncüyü güdenler bulunmaktadır.

2. Bir takım merâsimler ve âdetlerle ilgili olanlar: (Mecnun'un sünnet düğünü, Leylâ'nın evlenme merâsimi, Leylâ'nın fakirlere yemek vermesi gibi).

a. O devirde insanlar evlenirken şenlikler ve törenler yaparlardı. Aşağıdaki beyitlerde Leylâ'nın evlenme merasiminden söz edilirken, o devirde bir evden nasıl gelin alındığı ayrıntılı olarak anlatılır ki, bugün Anadolu'da hâlâ buna benzer merâsimler yapılmaktadır.

Oturup Leylî atasıyla sâdât
Yerine geldi cümle resm ü âdât
O mecliste ki ulular okundı
Nikah ü 'akd olup hutbe okundı
Hâtib-i hutbe kim kürsîye ağdı
Başı üzre direm tûfânı yağdı
Varup der-gâh-ı Leyliye bir âdem
Nisâr eyledi dinâriile dirhem

(yk.61b, Üni. Ktp.)

Sonra Leylâ'nın meşşata tarafından süslenmesi anlatılır. Ertesi sabah da İbni's-selâm onu evden almağa gelir:

Çeküp pîl-i sepîd-i Mengelüsi
Ana yükletdiler taht-ı 'arûsi
Çü puşt-ı pîle çıkdı taht-ı şâhî
Felek na'tında mât eyledi mâhı
Kamer ruhlu nice ferzend-zâde
O pîl önünce yürüdi piyâde

(yk. 62b, Üni. Ktp.)

b. Bir evden kız isteme çok önemlidir. İbni's-selâm, Leylâ'yı istemeye gayet iyi konuşan bir kimse ve onunla beraber, Leyla'nın kabilesine bir çok

hediyeler gönderir. Bunların, şâir, İbni's-selâm'ın kabile ve kavma ilk armağanı olduğunu söyler.

3. Fakirlere yardım etme, onlara ihsanlarda bulunma geleneği, o devirde çok köklü bir şekilde vardır. Bunun önemini Leylâ'nın fakirlere yemek dağıttığı bölümde görürüz.

4. Saygı kavramıyla ilgili gelenek. Büyüklere, özellikle anne ve babaya duyulan saygıya o kadar çok önem verilir ki, insanlar özel problemlerini çözmeye bile bağımsız olamazlar. Leylâ bu yüzden anne ve babasına karşı gelememiş ve istemediği bir evlilik yapmıştır.

Hikâyeyi, ruhsal ve sosyal bakımdan kısaca inceledikten sonra, hikâyenin o devrin roman okuma ihtiyacını giderecek kadar zengin bir gözlem getirdiği görülür. Muhakkak ki o devrin insanı, Hamdullah Hamdi'nin eserini okurken kendi duygularının, düşüncelerinin, yaşantılarının benzerlerini bu eserde bulmuş; ve böylece yazar, okuyucu ve eser arasında doğması gereken ilgiler kurulmuştur. Fakat onu bir romandan ayıran, romanın esas kahramanlarının dışındaki kişilerin tam ve kesin çizilememesi, olayların geçtiği yerlerin açık olarak belirtilmemesi, bazı olaylara gereken önemin verilmemesi, yazarın, şark geleneğine uyararak iç içe hikâyeler anlatması, ve yine şark didaktizmine uyararak yeri geldikçe öğütler vermesi ve kendinden bahsetmesi gibi pek çok yönleriyle bugünkü roman anlayışından uzak olduğu da açıktır.

Sonuç olarak denebilir ki, bu eser, Fuzûlî'nin eseri gibi san'at yönünden güçlü bir eser olmamakla beraber, her şeyden önce Türk Dilinin gelişmekte olduğu bir devri yansıtmaması bakımından önemlidir. Çünkü Hamdullah Hamdi, yabancı kelimelere eserinde çok yer vermiş olmasına rağmen, XV. yüzyılda günlük konuşmalarda geçen pek çok öztürkçe kelimeyi de kullanmıştır. Bunun için eserin dil yönünden ayrıca işlenmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra, eserde olayların birbirine iyi bağlanması, eserin oldukça sade, anlaşılması kolay bir dille yazılmış olması, hatta imajların, benzetmelerin, buluşların çok şaşırtıcı ve çapraşık olmaması, onu her okuyucunun merakla izleyebileceği samimi bir plâna indirmiştir. Bu eser, hiç kuşkusuz devrinin okuyucusuna hitab edebilmiş ve bugüne de kendi devrinden bir takım gözlem ve anıları getirmiş bir eserdir.